

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՀԱՅԿ ԻՇԽԱՆԻ

**19-ՐԴ ԴԱՐԻ 50-60-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱ
ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

**Է.00.02. «Համաշխարհային պատմություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի
հայցման ատենախոսության**

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ - 2013

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Խ.Աբովյանի անվան
հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի
Պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետում

Գիտական ղեկավար՝

պատմական գիտությունների
թեկնածու,
դոցենտ՝ Մ.Ե. Մարտիրոսյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

պատմական գիտությունների
դոկտոր,
պրոֆեսոր՝ Զ.Մ. Աբրահամյան

պատմական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ՝ Է.Գ. Հովհաննիսյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ Հայ-ռուսական (սլավոնական)
համալսարան

Պաշտպանությունը կայանալու է 2013 թ. հունիսի 17-ին, ժամը 15.00-
ին, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական աստիճաններ
շնորհող ՀՀ ԲՈՅ-ի 006 “Համաշխարհային պատմություն”
մասնագիտական խորհրդի նիստում (հասցե՝ 0019, Երևան, Մարշալ
Բաղդամյան պող., 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտի գրադարանում

Սեղմագիրն առաքված է 2013 թ. մայիսի 15-ին:

Մասնագիտական խորհրդի
գիտական քարտուղար՝

պ.գ.թ., դոցենտ Ռ. Ղազարյան

Աշխատանքի ընդհանուր բնութագիրը

Թեմայի արդիականությունը: Ռուսաստանի 19-րդ դարի 50-60-ական թվականների հասարակական-քաղաքական կյանքի, ինչպես նաև արևելահայ իրականության մեջ նրա արծազանքներն ունեն ինչպես գիտական, այնպես էլ կիրառական կարևոր նշանակություն: Թեմայի համակողմանի ուսումնասիրությունն արդիական է ոչ միայն Ռուսական կայսրության 19-րդ դարի 50-60-ական թվականների հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող իրադարձություններն հասկանալու, այլև արդի հասարակական-քաղաքական կյանքում այդ իրադարձությունների կրկնման միտումները վերհանելու և համարժեքորեն գնահատելու տեսանկյուններից:

19-րդ դարի 50-60-ական թվականների հասարակական-քաղաքական կյանքին անդրադարձել են ինչպես մինչխորհրդային, այնպես էլ խորհրդային և հետխորհրդային շրջանի պատմաբանները: Հասարակական կյանքն ունի այնպիսի դոսևորումներ, որ յուրաքանչյուր հասարակարգ փորձում է ծառայեցնել իր քաղաքական նպատակներին և խնդիրներին: Արդի ռուսական պատմագիտությունը, ազատվելով նախորդ շրջանի գաղափարական կապանքներից, նորովի է ներկայացնում պահպանողականների և ազատականների գործունեությունը՝ չգերազանցափոխելով որևէ ուղղություն:

Արդի հայ պատմագիտության մեջ 19-րդ դարի ռուսական հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմությունը մինչ օրս համապարփակ և համակողմանի ուսումնասիրության չի ենթարկվել, որը խիստ անհրաժեշտ է հայ պատմագիտության մեջ վերագնահատելու 19-րդ դարի 50-60-ական թվականների արևելահայ հասարակական կյանքի պատմությունը:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո, Ռուսաստանի Դաշնությունը որդեգրելով ազատական քաղաքականություն, սկսեց լայնածավալ բարեփոխումների իրականացում, որը լի էր հասարակական-քաղաքական, տնտեսական և մշակութային ցնցումներով: Բարեփոխումների անցկացմանը զուգահեռ նորաստեղծ ՌԴ-ն բախվեց նաև մի շարք այլ խնդիրների՝ մասնավորապես ազգային հարցի հետ:

2003թ. դեկտեմբերին Պետական Դոմայի ընտրություններում պահպանողական «Единая Россия» կուսակցության հաղթանակից հետո, ՌԴ-ն անցավ ավելի կոշտ քաղաքականության և բազմաթիվ ազատական գործիչներ դուրս մնացին քաղաքական պայքարից: Այսօր, ելնելով Ռուսաստանում իշխող կուսակցության գաղափարական հիմնաթեզերից, մեծ տեղ է տրվում անցյալի պահպանողական գործիչների կյանքին ու գործունեությանը: Զուգահեռներ անցկացնելով 19-րդ դարի 50-60-ական թվականների և 20-րդ դարավերջի ու 21-րդ դարասկզբի իրադարձությունների միջև, կարող ենք փաստել, որ դեպքերը և իրադարձությունները որոշակիորեն կրկնվում են: Եթե 19-րդ դարում Ռուսաստանի համար այդքան անհրաժեշտ բարեփոխումները անցկացրեցին ազատականները, այնուհետև հայտնվեցին քաղաքական մեկուսացման մեջ, ապա 1990-ական թվականների բարեփոխումների շրջանը ներկա իշխանությունների կողմից անվանվեց չարության տարիներ, իսկ ազատական քաղաքականության կողմնակիցները

գրկվեցին քաղաքական իշխանությունից: Եթե 19-րդ դարում ռուս պահանդակաւաններն առաջ էին քաշում Ռուսաստանի ինքնատիպ զարգացման մոդելը, ապա այսօր նույնը նկատվում է իշխող վերնախավի մոտ, որի վառ ապացույցն է ռուսական իշխանությունների կողմից ԽՍՀՄ նախկին հանրապետություններին առաջարկվող մաքսային նոր միությունը կամ այսպէս կոչված «ԵԵՐԱՅԾԸ»-ը: Եթե 19-րդ դարում Ռուսական կայսրությունը փորձում էր իր շուրջը համախմբել ազգակից սլավոնական ժողովուրդներին և գերիշխող դիրք ստանալ Եվրոպայում՝ առաջնորդվելով համասլավոնական գաղափարախոսությամբ, ապա այսօր Ռուսաստանի Դաշնությունը, օգտագործելով «Եվրասիական» և Ռուսաստան-Բելոռուս միության գաղափարները, փորձում է վերականգնել իր դիրքերը նախկին ԽՍՀՄ-ի տարածքում:

Հայեցակարգային նոր մոտեցումների մշակումը կնպաստի ճիշտ գնահատել ռուսական հասարակական-քաղաքական, գաղափարական հոսանքների գործունեությունը տնտեսական և ազգային տեսանկյունից: Մեր կողմից կատարված ուսումնասիրությունը ներկայացնում է նաև համասլավոնական, մեծապետական գաղափարների ստվերված էջերը:

Ատենախոսության նպատակներն ու խնդիրները:

Ատենախոսության թեմայի ընտրության նպատակը պայմանավորված է 19-րդ դարի 50-60-ական թվականների ռուսաց հասարակական-քաղաքական կյանքի և արևելահայ իրականությունում նրա արծազանքների համակողմանի և նորովի լուսաբանման անհրաժեշտությունից:

Անդրադառնալով ռուսաց և արևելահայ գաղափարական հոսանքների վերլուծությանը՝ առաջադրել ենք հետևյալ խնդիրները.

1. Լուսաբանել 19-րդ դարի 30-40-ական թվականների ռուսական հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունները, պետական կառավարման համակարգի կողմից հասարակական կյանքի վերահսկումը, ինչպես նաև պահպանողական և ազատական հոսանքների ձևավորման ընթացքը:
2. Ուսումնասիրել Ղրիմի պատերազմի ժամանակ ռուսական հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները և քննադատական մոտեցումները պատերազմի և դրանից բխող հետևանքների վերաբերյալ:
3. Բացահայտել և վերլուծել Ռուսաստանում Ղրիմի պատերազմի ժամանակ համասլավոնական գաղափարախոսության տարածման պատճառները:
4. Ներկայացնել Ղրիմի պատերազմի արծազանքներն արևելահայ իրականության մեջ:
5. Հետազոտել և լուսաբանել ռուսական հասարակական-քաղաքական կյանքը Գյուղացիական ռեֆորմի և Մեծ բարեփոխումների իրականացման փուլերում:
6. Նորահայտ արխիվային փաստաթղթերի, տպագիր սկզբնաղբյուրների և մամուլի ուսումնասիրության միջոցով ցույց տալ Ռուսաստանում 1850-ական թվականների երկրորդ կեսին և 1860-ական թվականներին համասլավոնականության արմատավորման, համասլավոնների կողմից բալթյան գերմանացիների նկատմամբ անհամդուրժողական

վերաբերմունքը, ինչպես նաև ռուսական հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականը լեհական և ուկրաինական հարցերի հանդեպ:

7. Բացահայտել և վերհանել արևելահայ հասարակական մտքի արձագանքները Ալեքսանդր Երկրորդի կողմից որդեգրած ազատական քաղաքականության, իրականացվող բարեփոխումների նկատմամբ, ինչպես նաև գնահատել 1863-64թթ. Լեհական ապստամբության վերաբերյալ արևելահայ հասարակական կարծիքը:

Ատենախոսության գիտական նորույթը: 19-րդ դարի 50-60-ական թվականների ռուսական հասարակական-քաղաքական մտքի վերաբերյալ ուսումնասիրվել և գրվել են մի շարք արժեքավոր գիտական աշխատություններ և հոդվածներ՝ ինչպես մինչխորհրդային, այնպես էլ խորհրդային և արդի ռուս պատմաբանների կողմից: Խնդրո առարկա հարցի ուսումնասիրությունից համոզվեցինք, որ արևելահայ իրականության մեջ, մեզ հետաքրքրող թեմայի հիմնահարցերից առավել կարևորները մակերեսորեն են լուսաբանվել: Մինչհեղափոխական և խորհրդային պատմագիտությունը համակողմանիորեն չի լուսաբանել պահպանողականների և ազատականների գաղափարական տարաձայնությունները կապված Ղրիմի պատերազմի, բարեփոխումների և համալավոնականության հիմնահարցերի հետ: Նշենք դրանցից մի քանիսը. ազգային խնդիրների հակասական գնահատումը համալավոնականության գաղափարական համատեքստում, ճորտատիրական իրավունքի վերացման և հետռեֆորմյան շրջանի բարեփոխումների պատմության ոչ բազմասպեկտ գնահատումը: Ռուսաստանում ծավալված հասարակական-քաղաքական մտքի, հոսանքների ու խմբավորումների պայքարի՝ արևելահայ հասարակական մտքի արձագանքներին հաճախ անդրադարձել են խորհրդահայ պատմաբանները, սակայն որքանով այն առնչվել է իրենց հետազոտության հիմնահարցերի հետ: Ուստի, սույն աշխատանքն իր բովանդակությամբ և հարցադրումներով փորձ է նորահայտ արխիվային փաստաթղթերի, տպագիր սկզբնաղբյուրների և ժամանակի մամուլի հենքի վրա՝ անկողմնակա և համակողմանի վերլուծությամբ վերհանել ու ներկայացնել 19-րդ դարի 50-60-ական թվականների ռուսական հասարակական-քաղաքական պահպանողական, ազատական և արմատական ուղղությունների հետևորդ գործիչների գործունեությունը, նրանց կողմնորոշումը համալավոնականության, ազգային հարցի և երկրում իրականացվող բարեփոխումների խնդրում, ինչպես նաև Ռուսական կայսրությունում տեղի ունեցող իրադարձությունների գնահատմանը արևելահայ հասարակական մտքի՝ պահպանողական և ազատական հոսանքների կողմից, որը կնպաստի հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության նորովի լուսաբանմանը:

Ատենախոսության ժամանակագրական սահմանները: Ատենախոսության ժամանակագրական սահմաններն ընդգրկում են 19-րդ դարի 50-ական թվականների սկզբից մինչև 1860-ական թվականների վերջը: Ժամանակագրության սկիզբ հանդիսանում է Ղրիմի պատերազմը, երբ ռուսաց հասարակական-քաղաքական միտքն աշխուժանալով սուր քննադատության ենթարկեց Նիկոլայ Առաջինի ներքին և արտաքին

քաղաքականությունը, սկզբնավորվեց համասլավոնական գաղափարախոսությունը: Ժամանակագրությունն ընդգրկում է մինչև 1860-ական թվականների վերջը: Նման ժամանակագրության ընտրությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ այդ շրջանում, Ալեքսանդր Երկրորդի գահ բարձրանալուց հետո, Ռուսական կայսրությունը որդեգրեց ազատականացման քաղաքականություն, անցկացվեցին Գյուղացիական ռեֆորմը և մի շարք այլ բարեփոխումներ, միաժամանակ աշխուժացան ազգայնական տարրերը և արմատավորվեց համասլավոնական գաղափարախոսությունը: Աշխուժացավ նաև արևելահայ հասարակական միտքը:

Հաշվի առնելով ատենախոսության համար պատմական որոշակի ժամանակաշրջանի ներկայացման կարևորությունը՝ անհրաժեշտ ենք համարել հակիրճ անդրադառնալ Ռուսաստանի 19-րդ դարի 30-50-ական թվականների հասարակական-քաղաքական կյանքին և Արևելյան Հայաստանի կացությանը:

Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքը: Աշխատանքի մեթոդաբանական հենքում պատմականության և գիտական օբյեկտիվության սկզբունքի համադրումն է, որի շնորհիվ հնարավոր է դարձել իրադարձությունները դիտարկել ոչ թե առանձնացված, այլ ժամանակի և դիալեկտիկական կապի մեջ: Տարբեր արխիվային վավերագրերի, սկզբնաղբյուրների, մամուլի և ուսումնասիրությունների համադրումն ու վերլուծությունը հնարավորություն է տվել հիմնահարցը լուսաբանել մեկ ամբողջության մեջ: Ելնելով թեմայի բազմաշերտ ու բազմակողմ բնույթից՝ աշխատանքում օգտագործվել են բազմամեթոդաբանական հնարները՝ պատմավերլուծական, պատմաքննական, փաստական տվյալների համադրման և վերլուծության, ինչպես նաև հասարակական մտքի պատմության հետ առնչվող տեսակետների և հարցադրումների քննական մեկնության մեթոդները:

Աշխատանքի կիրառական նշանակությունը: Ատենախոսության հիմնադրույթները կարող են հիմք հանդիսանալ Ռուսաստանի գաղափարաքաղաքական և արևելահայ հասարակական հոսանքների պատմության ուսումնասիրման, քաղաքագիտական ուսումնասիրությունների, պատմական ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական մտքի վերագնահատման, ինչպես նաև խորհրդային պատմագրության մշակված դրույթների նորովի մեկնաբանման համար: Աշխատանքում տեղ գտած կարևոր հիմնադրույթները կարող են օգտագործվել ուսումնական գործընթացների կազմակերպման համար:

Աշխատանքի փորձաքննությունն ու պաշտոնական հավանությունը: Ատենախոսությունը հաստատվել է ՀԴՄՀ Պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետի խորհրդում, քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է ներկայացվել ՀԴՄՀ Պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետի Համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի նիստում:

Ատենախոսության հիմնական դրույթներն ու եզրահանգումները ներկայացվել են հեղինակի կողմից հրատարակված հոդվածներում, ինչպես նաև տարբեր գիտաժողովներում:

Օգտագործված աղբյուրների ու գրականության տեսություն:

Աշխատանքը շարադրվել է մեր կողմից առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրված տարբեր արխիվների վավերագրերի, ժամանակի մամուլի հարուստ նյութերի, տպագիր սկզբանղբյուրների ու հրապարակի վրա եղած պատմագիտական գրականության հենքի վրա:

Օգտվել ենք Ռուսաստանի Դաշնության արխիվների և Երևանի Մ.Մաշտոցի անվան Մատենադարանի պահոցների մի շարք արխիվային ֆոնդերից:

Ռուսաստանի Դաշնության պետական արխիվի (Государственный архив Российской Федерации) Երրորդ բաժանմունքի ֆոնդերից օգտվելիս օգտագործել ենք հիմնականում համապատասխան շարժանը նվիրված, լեհական, ուկրաինական, բալթյան գերմանացիների հետ կապված հարցերին վերաբերող պետական և հասարակական գործիչների նամակագրություններից, ինչպես նաև Մ. Լորիս-Մելիքովի ֆոնդից՝ Ղրիմի պատերազմի տարիներին Կովկասյան ճակատում մահմեդականներից կամավորական ջոկատների կազմակերպման հարցերի վերաբերյալ¹:

Ռուսաստանի գրականության և արվեստի պետական արխիվի (Российский государственный архив литературы и искусства) պահոցներից օգտվել ենք հիմնականում սլավոնաֆիլական խմբակի անդամների, մասնավորապես Ի. Ակսակովի, Ի. Կիրենսկու և Նրանց համակիր Ա. Բլուդովայի նամակագրություններից, ուր լուսաբանվում են Ղրիմի պատերազմի տարիներին և դրանից հետո ընկած ժամանակահատվածում համապատասխան գաղափարները և ճորտատիրական իրավունքի վերացման հետ կապված հարցերը²:

Երևանի Մ.Մաշտոցի անվան Մատենադարանի պահոցներից օգտվել ենք Կաթողիկոսական դիվանի, Լազարյանների և Պատկանյանների ֆոնդերից, որոնք լուսաբանում են Ղրիմի պատերազմի տարիներին Հայ առաքելական եկեղեցու, արևելահայ հասարակական գործիչների գործունեությունը, Ռուսաստանում Մեծ բարեփոխումների շրջանում արևելահայ հասարակական մտքին և 1863-1864թթ. լեհական ապստամբության արձագանքներին վերաբերող հարցերը³:

Օգտվել ենք նաև Մոսկվայի կենտրոնական պատմական արխիվի (Центральный исторический архив Москвы) Մոսկովյան Հայ-գրիգորյանական հոգևոր վարչության ֆոնդից, նյութեր ենք քաղել Ղրիմի

¹Государственный архив Российской Федерации - (ГАРФ), ф. 109, секретный архив (с/а), оп. 1 ,д. 138, 145, 367,1764, 1764, оп. 3а оп. д. 109, 4а. д. 405, 413, ф. 569, оп.1, д. 2.

²Российский государственный архив литературы и искусства - (РГАЛИ) ф. 10 (Аксаковы), оп.1, д. 215, оп. 2д. 18, 25, ф. 72(Блудовы) оп. 2,д. 12. ф. 236(Куреевские), оп.1, д.19.

³Երևանի Մ.Մաշտոցի անվան Մատենադարանի՝ այսուհետև Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան թղթ. 171. վավ. 333, թղթ. 172. վավ 3, 81; Լազարյանների ֆ. թղթ. 100, գործը համար չունի, վավ. 10, թղթ. 104, գ.հ.չ., վավ. 34, թղթ 108,գ. 83, վավ. 5, 6, գ. 96, վավ 16; Պատկանյանների ֆ., թղթ. 139. վավ. 93, թղթ. 144. վավ., 293:

պատերազմի տարիներին Հայ առաքելական եկեղեցու բարեգործական գործունեությանը վերաբերող փաստաթղթերից⁴:

Աշխատանքի շարադրման ընթացքում օգտվել ենք հայերեն և ռուսերեն լեզուներով հրատարակված սկզբնաղբյուրներից, որոնք ժամանակաշրջանի պետական, հասարակական և քաղաքական գործիչների հոդվածներն են, ելույթները, օրագրերը, հուշերն ու նամակները:

Ղրիմի պատերազմի, համասլավոնականության, ազգային հարցի և բարեփոխումների վերաբերյալ ռուսերեն աղբյուրները առանձնացրել ենք ըստ գաղափարաքաղաքական հոսանքների ուղղվածության: Պահպանողական հոսանքի ներկայացուցիչներից կանորել ենք Ֆ. Տյուտչևի, Պ. Վալուևի, Ս. Պոգոդինի, Ա. Բլուդովայի, Վ. Լամանսկու, Կ. Լեոնտևի, Ն. Դանիլևսկու⁵, սլավոնաֆիլական խմբակի ներկայացուցիչներից Ի. Ակսակովի, Ա. Խոմյակովի, Ա. Կոշեյկովի, Յու. Սամարինի⁶, արևմտական-ազատականներից Պ. Չապալևի, Ն. Գրամոսկու, Ի. Վերնադսկու, Սեմյոնով-Տյան-Շանսկու, Կ. Կավելինի, Բ. Չիչերինի, Ս. Սոլովյովի⁷, դեկաբրիստներ Ս. Տրուբեցկոյի, Վ. Շտեյնգելի, Ի.

⁴Центральный исторический архив Москвы - (ЦИАМ), ф. 2050, оп.1, ед.хр. 142.

⁵Ламанский В.А., Национальности италиянская и славянская в литературном, политическом отношениях, Отечественные записки, Москва, 1864, N11; Дневник графа Петра Александровича Валуева (1847-1860гг.), Руская старина, С.Петербург, 1891, N4, с.167-182, N5 с. 338-360, N6 с. 603-616; Воспоминание графини Антонины Дмитриевны Блудовой (писанны в 1867), Русский архив, Москва, 1889 N1, с. 39-107; Тютчев Ф.И., Полн. собр. соч., С.Петербург, 1913; Николаи Первый и его время. Документы, письма, дневники, мемуары, свидетельства современников и труды историков, т. 2, Император Николаи Павлович. 1850. Записка графинии А.Д. Блудовой, Москва, 2002; Леонтьев К.Н., Дипломатические донесения, письма, записки, отчеты (1865-1872), Москва, 2003; Данилевский Н.Я., Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германо-Ромаскному, Москва, 2008; Погодин М.П. Вечное начало. Русский дух, Москва, 2011.

⁶Самарин Ю.Ф., Сочинения. т.2, Москва, 1878, т.3. 1885; Аксаков И.С., Речь о Феодоре Васильевиче Чижове, произнесенный 18 декабря 1877г., Русский архив, Москва, 1878, N1, с. 129-137; Кошелев А.И., Записки, Берлин, 1884; Письма к А.Н. Попову (1840-1860). Из бумаг А.Н. Попова. Письма А.И. Кошелева к А.Н. Попову, Русский архив, Москва, N 3, 1886, с. 320-368; Аксаков И.С., И.С. Аксаков в его письмах, в 3 т-х, т.3, Москва, 1892; Хомяков А.С. Полн. собр. соч., в 8т., т.8, Москва, 1904; Аксаков И.С., Письма к родным 1849-1856, Москва, 1994; Аксаков Иван, Наше знамя-русская народность, Москва, 2008.

⁷Вернадский И.В. Романское начало и наполеониды, С.Петербург, 1855; Никитенко А.В., Записки и дневник (1826-1877), в 3т-х, т. 2, С.Петербург, 1893; Т.Н. Грановский и его переписка, в 2-х т., т.2, Москва, 1897; Кавелин К.Д., Собрание сочинений, С.Петербург, 1897-1900; Чичерин Б., Польский и еврейский вопросы. Ответ на открытые письма Н.К. Ренненкампа, Берлин, 1901; Чичерин Б.Н., Восточный вопрос с русской точки зрения. Приложения к Запискам князя С.П. Трубецкого, С.Петербург, 1906; Чаадаев П.Я., Сочинение и письма. В2-х т., т.2, Под ред. М.Гершензона, Москва, 1914; Семенов-Тян-

Յակուչկինի, Ա. Բրիգենի, Ն. Բասարգինի⁸, արմատական-հեղափոխական հայացքներ կրողներից Ա. Գերցենի, Վ. Բեիկնսկու, Մ. Բակունինի և Ն. Չեռնիշևսկու⁹ հուշերը, օրագրերը, տպագիր նամակներն ու հոդվածները: Աշխատանքում օգտագործվել են նաև այլ տպագիր սկզբնաղբյուրներ, որոնք արտացոլում են տվյալ ժամանակաշրջանի մեզ հետաքրքրող իրադարձությունները, և հնարավորություն են տալիս համակողմանի լուսաբանել դրանք¹⁰:

Հատկապես կարևորում ենք Մ. Կատկովին վերաբերող աղբյուրները, քանի որ, գործունեության սկզբնական շրջանում նա վառ արտահայտված ազատական էր, սակայն 1863-64թթ. անցում կատարեց դեպի պահպանողականների ճամբար¹¹:

Հայերեն տպագիր սկզբնաղբյուրներից օգտվել ենք արևելահայ պահպանողական և ազատական հոսանքների ներկայացուցիչներ Առ. Արարատյանի, Ստ. քահանա Մանդինյանցի, Կ. վարդապետ Շահնազարյանցի, Գ. Ավսելրդովի, Ստ. Նազարյանցի, Ա. Նալբանդյանի հրապարակախոսական աշխատանքներից և նամակներից, ուր

Шанский, Эпоха освобождение крестьян в России (1857-1861гг.). В воспоминаниях бывшего члена-эксперта и заведывавшего делами Редакционных комиссий. в 3-х т., т.3, Петроград, 1915; Письма К.Д. Кавелина о смерти Николая I Т.Н. Грановскому, Литературное наследство, т. 67. Москва, 1959; Кавелин К.Д. Чичерин Б.Н., Письмо к издателю, Голоса из России, Кн. 1-3, вып., 1, Москва, 1974; Феоктистов Е.М., За кулисами политики и литературы. 1848-1896. Воспоминания, Москва, 1991; Соловьев С.М., История падения Польши. Восточный вопрос, Москва, 2003.

⁸Якушкин И.Д., Записки. Статьи, письма. Москва. 1951; Штейнгель В.И. Сочинения и письма в 2-х т., т.1, Записки и письма, Иркутск, 1985; Бриген А.Ф. Письма Исторические сочинения, Иркутск, 1986; Трубецкой С.П., Материалы о жизни и революционной деятельности. в 2-х т., т.2, Письма, Дневник 1857-1858гг. Иркутск. 1987; Басаргин Н.В., Воспоминания, рассказы, статьи, Иркутск, 1988.

⁹Герцен А.И., Собрание сочинение и писем, Под. ред. М.К. Лемке, в 21т., Петроград, 1919-1923; Бакунин М.А., Избранные сочинения в 5-ти т., Петроград, 1920; Чернышевский Н.Г., Полное собрание сочинений в 15-и т., Москва, 1939-1953; Белинский В.Г., Полн. собр. соч., в 13-и т., Москва, 1953-1959; Герцен А.И., Собр. соч. в 30т., Москва, 1954-1966; Чернышевский Н.Г., Письма без адреса, Москва, 1983.

¹⁰Войны России с Турцией 1828-1829 и 1853-1854, Русская старина, Москва, 1876, №8; Россия и Сербия в конце Николаевского царствование. (1853). Письмо неизвестного серба в Петербург из Парижа, Русский архив, Москва, 1878 №3; Письмо В.А. Жуковского к князю Варшавскому, Графу И.Ф. Паскевичу-Эриванскому, Русский архив, Москва, 1878, №8; Собственноручные письма князя П.А. Вяземского К.Д. Северину, Русская старина, 1896 № 1; Частная переписка П.Г. Галагина. Письма П.А. Кулиша (1856-1858гг.), Киевская старина, Киев, 1899, №9.

¹¹Письмо Каткова к А.Н. Попову от 7 марта 1857г., Русский архив, Москва, 1888 №8; Катков Михаил, Идеология охранительства, Москва, 2009.

արտացոլված են Ռուսաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունների արձագանքները արևելահայ հասարակական մտքի ոլորտում¹²:

Ատենախոսության մեջ օգտագործվել են նաև ռուս մի շարք հեղինակների հոդվածներն ու մենագրությունները, որոնք անդրադարձել են 19-րդ դարի ռուսաց հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմությանը: Ղրիմի պատերազմի տարիներին, Մեծ բարեփոխումների իրականացման շրջանի և համալսվոնականության, լեհական և ուկրաինական հարցերի մասին նշված հեղինակների աշխատանքները կարելի է բաժանել երեք փուլի՝ մինչխորհրդային, խորհրդային և հետխորհրդային:

Եթե Ղրիմի պատերազմին վերաբերվող բազմաթիվ աշխատություններ են հրապարակվել¹³, ապա հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության հետ կապված աշխատությունների թիվը մեծ չէ: Նախահեղափոխական շրջանում այս խնդրին անդրադարձել են Ա. Պիպինը, Ն. Կարենը, Ռ. Ֆադեևը, Կ. Գրոտը և այլք¹⁴, որոնք խնդրին առնչվել են հիմնականում ելնելով ռուսական հասարակական-քաղաքական կյանքում Ղրիմի պատերազմի տարիներին առկա համալսվոնական գաղափարների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունից: Նախահեղափոխական պատմաբաններից Ն. Բարսուկովը լինելով Մ. Պոգոդինի կենսագիրը, նրան նվիրված աշխատության մեջ մանրամասնորեն ներկայացրել է հասարակական-քաղաքական մտքի տարբեր դրսևորումները Ղրիմի պատերազմի տարիներին, սակայն բավարարվել է փաստերի պարզունակ շարադրմամբ և ձեռնպահ է մնացել անհրաժեշտ վերլուծություններից¹⁵:

¹²Արարատեան Առ., Սխալանք վարդապետարանին կրոնի ի զգուշութիւն համազգեաց, Տփլիս, 1858; Արարատեան Առ., Դիմագրաւ ընդդէմ սատան յարուցելոց ամենապատուական լեզուիս հայոց, Տփլիս, 1858; Ստ. քահանա Մանդինեանց, Հայելի դաստիարակութեան տղայոց, Տփլիս, 1859; Շահնազարեանց Կ.Վ., Դաշանց թղթոյ քննութիւնն ու հերքումը, Փարիզ, 1862; Ստեփանոս Նազարյան, Նամականի, Եր., 1969; Նալբանդյան Մ., Երկեր, Եր., 1987; Ахвердов Ю.Ф. Тифлуские амкары, Тифлис, 1883:

¹³ Дубровин Н.Ф., История Крымской войны и обороны Севастополя, в 3-х т., С.Петербург, 1900; Тарле Е.В. Крымская война. В 2-х т., Москва-Ленинград, 1950 և այլն:

¹⁴Анцицкий П., Славянофилство и либерализм. Опыт систематического обозрение того и другого, Киев, 1882, Пыпин А.Н., Славянский вопрос по взглядам Ив. Аксакова, Вестник Европы С.Петербург, 1886, №8; Кареев Н., Истроия западной Европы в новое время. (Развитие культурных и социальных отношений).в 7-и т., т.5, С.Петербург, 1898; Пыпин А.Н., Панславизм в прошлом и настоящем (1878). С предисловием и примечаниями В.В. Водовозова. С.Петербург,1913; Фадеев. Р.А., Собрание сочинений. Наш военный вопрос. Восточный вопрос, в 2-х т., т.2, Часть 2, Мнение о восточном вопросе, С.Петербург, 1889; Грот К.. К Истории славянского самосознания и славянских сочувствий в русском обществе (из 40-х годов XIX столетия), (отдельный оттиск из NN 195,196,197 и 198 Правит. Вестника).

¹⁵Барсуков Н.П., Жизнь и труды М.П. Погодина. в 22т., т.13, С.Петербург, 1899.

խորհրդային տարիներին նշանավոր պատմաբան Ե. Տառլեն «Крымская война» աշխատության մեջ, անդրադարձավ հասարակական-քաղաքական կյանքին, սակայն ինչպես ինքն է նշում խնդիրն ունի մասնագիտական ուսումնասիրման պահանջ¹⁶:

Խորհրդային շրջանում Ղրիմի պատերազմի տարիների հասարակական-քաղաքական կյանքը որոշակիորեն ավելի լայն ասպեկտով ուսումնասիրվեց¹⁷, սակայն այստեղ էլ խորհրդային պատմաբանները տուրք տալով կոմունիստական գաղափարախոսությանը, նորից օբյեկտիվորեն չեն մեկնաբանել հասարակական կյանքում առկա հոսանքների դերն ու նշանակությունը, և մեծ տեղ են հատկացրել հիմնականում Լոնդոնում պատերազմի տարիներին Գերցենի գործունեությանը: Այս շրջանում մեծ թվով ուսումնասիրություններ կատարվեցին մաև Ռուսաստանի 19-րդ դարի հասարակական հոսանքների պատմության վերաբերյալ¹⁸, սակայն պետք է նշել, որ միայն Վ. Կիտաևն էր, որ «От Фронды к охранительству. Из истории русской либеральной мысли 50-60-х годов XIX века» աշխատության մեջ անդրադարձավ Ղրիմի պատերազմի տարիների հասարակական-քաղաքական կյանքին, այն էլ ոչ ամբողջությամբ¹⁹:

Արդի ժուս պատմագիտությունում Ղրիմի պատերազմի տարիներին հասարակական մտքի պատմությանն անդրադարձել է Ա. Շեպարնյովան՝ «Крымская война в оценке русского общественного мнения (1853-1856)» աշխատության մեջ²⁰: Հեղինակն արդեն ձեռքագատված գաղափարական կապանքներից, մանրամասն վերլուծության է ենթարկում հասարակության ներսում եղած տրամադորությունները: Սակայն մենք Շեպարնյովայի հետ համամիտ չենք, երբ նա սլավոնաֆիլներին փորձում է համասլավոնական գաղափարախոսությունից հեռու պահել՝ հակադրվելով խորհրդային

¹⁶Тарле Е.В. Եղվ. աշխ., հ.1. էջ 32:

¹⁷Левин Ш.М., Герцен и Крымская война, Исторические записки, т. 29, Москва, 1949. с. 164-199; Розенталь В.Н., Общественно-политическая программа русского либерализма в середине 50-х годов XIX в. (по материалам Русского вестника за 1856-1857 гг.), Исторические записки, т. 70, Москва, 1961, с. 197-222.

¹⁸Дудзинская Е.А., Славянофилы в общественной борьбе, Москва, 1983; Алпатов М.А., Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII-первая половина XIX века), Москва, 1985; Цимбаев Н.И., Славянофильство: Из истории русской общественно-политической мысли XIX века, Москва, 1986; Русское общество 30-х годов XIX века. Люди и идеи. Мемуары современников, Москва, 1989; Левандовский А.А., Т.Н. Грановский в русском общественном движении, Москва, 1989.

¹⁹Китаев В.А., От Фронды к охранительству. Из истории русской либеральной мысли 50-60-х годов XIX века, Москва, 1972.

²⁰Шепарнева А.И., Крымская война в оценке русского общественного мнения (1853-1856), 0рел, 2005.

պատմաբանների²¹ այն տեսակետին, որ այնուամենայնիվ սլավոնաֆիլների մոտ համասլավոնականության դրսևորումներ եղել են:

Ալեքսանդր Երկրորդի կառավարման և նրա կողմից բարեփոխումների իրականացման քաղաքականությունն ուսումնասիրվել է մինչև հեղափոխական²², խորհրդային²³ և արդի²⁴ պատմագիտության կողմից: Մեծ բարեփոխումների շրջանում ռուսաց հասարակական-քաղաքական մտքի պատմությանն անդրադարձել է ռուս պատմաբան Ա. Կոռնիլովը²⁵ ներկայացնելով Ալեքսանդր Երկրորդի գահակալման ամբողջ շրջանի հասարակական կյանքը: Հեղինակը մեծ տեղ է հատկացրել ազատական շարժմանը:

Խորհրդային պատմագիտության կողմից համապարփակ ուսումնասիրություն չի կատարվել Մեծ բարեփոխումների շրջանում հասարակական կարծիքի վերաբերյալ: Առանձին վերցրած տարբեր ոլորտների բարեփոխումների մասին գրվել են տարբեր աշխատություններ²⁶: պատառիկներով ներկայացնելով հասարակական կարծիքը տվյալ բարեփոխումների նկատմամբ, և այն էլ մեծամասամբ տալով բացասական գնահատականներ: Ազատական շարժմանը նվիրված աշխատանքներից է Ն. Պիրումովայի գեմատվային շարժմանը նվիրված ուսումնասիրությունը²⁷, որը դուրս չի գալիս խնդրո առարկա թեմայի շրջանականերից: Կարելի է առանձնացել նաև «Революционная ситуация в России в середине XIX века»²⁸ ուսումնասիրությունը, որը միայն զովերգում էր «հեղափոխական-դեմոկրատների» գործունեությունը և ներկայացնում գյուղացիական հուզումները:

²¹СтуТарле Е.В., նշվ. աշխ., Левин Ш.М., նշվ. աշխ., Розенталь В.Н., նշվ. աշխ., Ковалева И.Н. Славянофилы и западники в период Крымской войны (1853-1856 гг.). Исторические записки Т.80. М. 1967 с. 181-206:

²²Джаншиев Г.А., Из эпохи великих реформ. Исторические справки. (5-ое дополненное издание), Москва, 1894; Джаншиев Г.А., А.М. Унковский и освобождение крестьян. Историко-биографические справки, Москва, 1894; Татищев С., Император Александр II. Его жизнь и царствование, Москва, 2006.

²³Дружинин Н.М., Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева, Москва, 1946, т.1; Зайончковский П.А., Отмена крепостного права в России, Москва, 1968; Захарова А.Г., Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856-1861, Москва, 1968; Чернуха В.Г., Внутренняя политика царизма в середины 50-х - до начало 80-х гг. XIX века, Ленинград, 1978.

²⁴Великие реформы в России 1856-1874, Под. ред. Л.Г.Захаровой, Б.Эклофа, Дж Бушнелла, Москва, 1992; Христофоров И.А., «Аристократическая» оппозиция Великим реформам конец 1850-середина 1870-х гг., Москва, 2002; Захарова А.Г., Александр II и отмена крепостного права в России., Москва, 2011.

²⁵Корнилов А.А., Общественное движение при Александре II (1855-1880). Исторические очерки., Paris, 1905.

²⁶Зайончковский П.А., Военные реформы 1860-1870 годов в России, Москва, 1952; Гармиза В.В., Подготовка земской реформы 1864 года, Москва, 1957; Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. Под общ. Ред. Чистякова О.И. т. 8, Судебная реформа. Москва, 1991.

²⁷Пирумова Н.М., Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века. Москва, 1977.

²⁸Революционная ситуация в России в середине XIX века, Москва, 1978.

Արդի ռուսական պատմագիտությունը²⁹ վերանայելով խորհրդային շրջանի հայեցակարգային գաղափարական մոտեցումները, մորոպի է լուսաբանում 19-րդ դարում Ալեքսանդր Երկրորդի կողմից իրականացրած բարեփոխումները և դրանց նկատմամբ գնահատականները:

Սլավոնական խնդիրներին անդրադարձել է խորհրդային պատմաբաններից Ա. Նիկիտինը³⁰, որը ներկայացնում է սլավոնական կոմիտեների գործունեությունը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին: Արդի պատմաբան Բ. Եգորովը³¹ անդրադառնալով սլավոնական ժողովուրդների խնդիրներին այն ներկայացնում է սլավոնաֆիլների համասլավոնական գաղափարախոսության համատեքստում: Ուկրաինական հարցին է անդրադարձել ռուս արդի պատմաբան Ա. Միլլերը³², որը ուկրաինական շարժումը ներկայացրել է ռուսական շահերից ելնելով:

Հայրենական պատմաբաններից ատենախոսությունում անդրադարձել ենք Վ. Պարսամյանի, Վ. Ռշտունու, Ա. Հովհաննիսյանի, Վ. Միքայելյանի, Ա. Արշարունու, Ա. Պողոսյանի, Ռ. Նամունյանի, Վ. Դիլոյանի ուսումնասիրությունների³³, որտեղ վերը նշված հեղինակներն անդրադառնում են Ռուսաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ արևելահայ հասարակական հոսանքների արձագանքներին:

Խորհրդահայ պատմաբան Աշ. Հովհաննիսյանն առաջինն էր, որ հայ հասարակական-քաղաքական այլ հոսանքների հետ մեկտեղ անդրադարձավ ազգային-պահպանողական հոսանքին և փորձեց տալ դրա գիտական գնահատականը, որն իր ժամանակի համար առաջընթաց քայլ էր պատմագրության մեջ³⁴: Նա արևելահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները բաժանում էր կղերա-աղայական, ազգային-պահպանողական, լիբերալ-բուրժուական և հեղափոխական-դեմոկրատական ուղղությունների: Նույն սկզբունքով արևմտահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքներն առանձնացնում է խորհրդահայ մեկ այլ պատմաբան Հ. Ղազարյանը՝ կղերա-ամիրայական,

²⁹Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика, Под. ред. Гросула В.Я., Москва, 2000; Христофоров И.А. *նշվ.աշխ.*:

³⁰Никитин С.А., Славянские комитеты в России в 1858-1876 годах, Москва, 1960, Никитин С.А., Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50-70-е годы XIXв., Москва, 1970.

³¹Егоров Б.Ф., О национализме и панславизме славянофилов. Из истории русской культуры, т.5, (XIXв.), Москва, 1996.

³²Миллер А.И., «Украинский вопрос» в политике властей в русском общественном мнении (вторая половина XIXв.), С.Петербург, 2000.

³³Պարսամյան Վ., Ա.Ս. Գրիբոյեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Եր. 1947; Հովհաննիսյան Ա. Նախադյանը և մրա ժամանակը, գ. 2, Ե, 1956; Ռշտունի Վ., Ուրվագծեր Հայաստանի գյուղացիության պատմության 1828-1917, Մաս Ա /1828-1878/, Եր., 1960; Միքայելյան Վ., Դրիմի հայկական գաղութի պատմություն /1801-1917/, Եր., 1970; Արշարունի Ա., Մոսկվայի հայ մամուլը, Եր., 1971; Պողոսյան Ա., Ռուս-հայ բարեկամության պատմությունից, Եր., 1974; Նամունյան Ռ., Ստեփանոս Նազարյան: Կյանքը և գործունեությունը, Եր., 1978; Դիլոյան Վ. Արևելյան Հայաստանը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակում և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Եր., 1989:

³⁴Հովհաննիսյան Ա., XIX դարի 50-60-ական թվականների արևելահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները, ՊԲՀ, Եր., 1966 հ. 1, էջ 66:

ազգային-պահպանողական, լիբերալ-բուրժուական և ազգային-դեմոկրատական³⁵:

Խորհրդահայ պատմաբաններից հասարակական հոսանքներին անդրադարձել է նաև Վ. Ռշտունին: Նա պահպանողական և ազատական հոսանքների բոլոր տպագրական օրգանները որակել է որպես հետադիմական³⁶: Քննադատորեն է մոտենում պահպանողական և ազատական հոսանքներին նաև Ա.Կարինյանը, համաձայն որի վերը նշված հոսանքները հետադիմական էին, և պայքարում էին «առաջավոր գործիչների դեմ»³⁷:

Խորհրդահայ պատմաբաններից Վ. Պարսամյանը³⁸ հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքներն առանձնացրեց երեք ուղղությամբ՝ կղերա-ֆեոդալական, լիբերալ-բուրժուականի և հեղափոխական-դեմոկրատների: Նա նույնպես նախապատվությունը տալիս է հեղափոխական-դեմոկրատներին:

Խորհրդային շրջանում գերազնահատելով Մ. Նալբանդյանին՝ անտեսվել են արևելահայ հասարակական շատ գործիչների ունեցած դերն ու գործունեությունը՝ հատկապես Ռուսաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին արտահայտած նրանց կարծիքները:

Արդի հայ պատմագիտության կողմից³⁹ հայ հասարակական հոսանքները բաժանվում են երկու խմբի՝ պահպանողականներ և ազատականներ: Ըստ Ա. Խառատյանի այդ երկու հոսանքների «բնութագրական գծերն ածանցվում են, նախ, աշխարհայացքային մոտեցումներից (ազգի պահպանության և զարգացման վերաբերյալ պատկերացումները, ազգային եկեղեցու, ավանդույթների, մշակույթի զարգացման ու զնահատման հիմնահարցեր, վերաբերմունքը ազգի հասարակական ու քաղաքական դրության նկատմամբ) և ապա հայ հանրության սոցիալական շերտերի զնահատման ու դրանց տրամադրությունների և ձգտումների արտացոլման բնույթից»⁴⁰:

Ուսումնասիրության համար օգտագործված աղբյուրների ցանկում բավական մեծ թիվ են կազմում ժամանակի ինչպես ռուսական, այնպես էլ հայկական պարբերական մամուլը:

Աշխատանքի կառուցվածքը և բովանդակությունը:

Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, չորս գլուխներից,

³⁵Պազարյան Զ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870թթ., Եր., 1967:

³⁶Ռշտունի Վ. Զ., Հայ հասարակական հոսանքների պատմությունից, Եր., 1956:

³⁷Կարինյան Ա., Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հ.1, Եր., 1956, էջ 381:

³⁸Պարսամյան Վ., Հայ հասարակական մտքի հիմնական ուղղությունները XIX դարի երկրորդ կեսին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., 1966, էջ 35-52:

³⁹Խառատյան Ա., Հայ հասարակական հոսանքները XIXդ. 50-70-ական թվականներին, ՊԲՀ, Եր., 2006, հ.1; Հովհաննիսյան Է. Գաբրել Այվազովսկին որպես ազգային-պահպանողական հոսանքի ներկայացուցիչ, Էջմիածին, ԿԳ տարի, 2007, Մայիս; Հայոց պատմություն, հ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – 1918թ.), Փիրք առաջին (XVIIդարի երկրորդ կես - XIX դարի վերջ), Երևան 2010, Զանգակ 97:

⁴⁰Խառատյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 272:

եզրակացությունից, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկից:

Ներածության մեջ հիմնավորված են թեմայի արդիականությունը, աշխատանքի նպատակներն ու խնդիրները, աշխատանքի գիտական նորույթը, ժամանակագրական սահմանները, մեթոդաբանական հիմքը, կիրառական նշանակությունը, տրված է օգտագործված աղբյուրների և գրականության համառոտ տեսությունը:

Առաջին գլուխը՝ **«Հասարակական-քաղաքական միտքը Ռուսաստանում 19-րդ 50-ական թվականների առաջին կեսին»** բաղկացած է երկու ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում, որը վերնագրված է **«Հասարակական-քաղաքական կյանքը Ռուսական կայսրությունում 19-րդ դարի 30-50-ական թվականներին»** անդրադարձ է կատարվում Նիկոլայ Առաջինի գահակալման տարիներին **«Պաշտոնական ժողովրդայնության»** տեսության առաջացման պատճառներին, որը տասնամյակներ շարունակ ծառայեց որպես ինքնակալության պետական գաղափարախոսություն՝ ձեռք բերելով Ռուսաստանի համար ազգային-պահպանողական նշանակություն: **«Պաշտոնական ժողովրդայնության»** տեսությունը զարգացրեց և գիտականորեն հիմնավորեց հայտնի պատմաբան Մ. Պոգոդինը: Նա առաջ քաշեց Արևմուտք և Ռուսաստան գաղափարաթեզը, համաձայն որի արևմտաեվրոպական քաղաքակրթությունը հռոմեականի ժառանգորդն է, իսկ Ռուսաստանը Բյուզանդական կայսրության: Ռուսաց պատմագրության մեջ առաջին անգամ դրվեց Ռուսաստանի ինքնատիպ զարգացման գաղափարը: Անդրադարձ է կատարվում նաև ռուսական հասարակական-քաղաքական կյանքում երկու գաղափարական հոսանքների՝ սլավոնաֆիլների և նրանց ընդդիմադիր արևմտականների ձևավորմանը և գործունեությանը: Սլավոնաֆիլներն իրենց հայացքներով ավելի մոտ էին պաշտոնական գաղափարախոսությանը, իսկ արևմտականությունը միավորեց տարբեր մտածելակերպ և հայացքներ ունեցող մարդկանց:

Չաջորդ ենթագլխում՝ **«Հասարակական-քաղաքական միտքը Ռուսաստանում Ղրիմի պատերազմի (1853-1856թթ.) տարիներին»**, ներկայացված է պատերազմով պայմանավորված համասլավոնական գաղափարաբանության սկզբնավորումը և տարածումը Ռուսաստանում: Ռուսական հասարակական-քաղաքական կյանքում Ղրիմի պատերազմը հույսեր արթնացրեց իրագործելու Ռուսաստանի վաղեմի երազանքը՝ գրավել Կոստանդնուպոլիսը և այն վերադարձնել իր «իրական տերերին»:

Պատերազմի ժամանակ ռուսաց հասարակությունը երկփեղկվեց: Սլավոնաֆիլներն այս պատերազմը դիտում էին Արևմուտքի և Արևելքի միջև ընթացող պայքարի տեսանկյունից: Նրանք տարված էին համասլավոնական գաղափարներով: Արևմտականները գտնում էին, որ այս պատերազմը Թուրքիայում ապրող ճնշված սլավոնների պաշտպանության համար չի և ունի զավթողական բնույթ: Արևմտականների հետ համակարծիք էին նաև աքսորում գտնվող ղեկաբրիստները: Ղրիմի պատերազմի ընթացքում հասարակության մեջ արմատական թևի ներկայացուցիչները՝ Ա. Գերցենը և Ն. Չեռնիշևսկին, նույախ հանդես եկան կառավարության վարած քաղաքականության խիստ քննադատությամբ: Պատերազմի ժամանակ Ռուսաստանի ունեցած

կորուստները, ինչպես նաև իշխանությունների վարած ներքին և արտաքին քաղաքականությունը հասարակության ներսում դժգոհությունների նոր ալիք բարձրացրեց, և միայն Նիկոլայ Առաջինի մահը ռուսական հասարակության գրեթե բոլոր շերտերի մոտ առաջացրեց փոփոխությունների հույս:

Երկրորդ գլուխը, որը վերնագրված է **«Ռուսական հասարակական-քաղաքական միտքը Մեծ բարեփոխումների շրջանում»**, բաղկացած է երկու ենթագլուխներից:

Առաջին *«Ռուսական հասարակական-քաղաքական միտքը Գյուղացիական ռեֆորմի նախապատրաստման ժամանակ»* ենթագլխում ուսումնասիրվում են ռուսական հասարակական-քաղաքական տարբեր ուղղությունների վերաբերմունքը Գյուղացիական ռեֆորմի նախապատրաստման և իրականացման փուլում:

Ալեքսանդր Երկրորդը ցուցաբերելով քաղաքական կամք՝ հետևողականորեն գնաց բարեփոխումների ճանապարհով: 19-րդ դարի 50-ական թվականների կեսին ռուսաց հասարակությունում ձևավորվեց պահպանողական գաղափարական հոսանքի երկու թև՝ ծայրահեղ-պահպանողականներ և առաջադիմական-պահպանողականներ: Ծայրահեղ-պահպանողականները՝ հիմնականում ի դեմս խոշոր ազնվականների, կանգնած էին գոյություն ունեցող իրավիճակը պահպանելու դիրքերում: Սակայն ռեֆորմի նախաշեմին ծայրահեղ-պահպանողականների մեծ մասը համակերպվեց բարեփոխման իրականացման գաղափարի հետ, և փորձեցին հնարավորինս իրենց համար շահավետ պայմաններով իրականացնել: Առաջադեմ-պահպանողականները ընդունում էին բարեփոխումների անհրաժեշտությունը, միաժամանակ խիստ քննադատության ենթարկելով պետական կառավարման համակարգը:

Սլավոնաֆիլները և ազատական-արևմտականները մույպես մեծ ոգևորությամբ արձագանքեցին Ալեքսանդր Երկրորդի որոշեզրած բարեփոխումների քաղաքականությանը: Նրանք իրենց նախագծերում պահանջում էին գյուղացիությանն ազատագրել հողով, քանի որ նրանք հողի նկատմամբ ունեին պատմական իրավունք: Ազատականների կարծիքով պետք էր հրաժարվել կալվածատիրական հողատիրությունից, որպեսզի զարգանար գյուղանտեսական արտադրությունը:

Առաջադիմական-արմատական հոսանքի առաջնորդներն էին Ա. Գերցենը և Ն. Զեռնիշևսկին, որոնք մույնպես մեծ ոգևորությամբ ընդունեցին Ալեքսանդր Երկրորդի գյուղացիության ազատագրման քաղաքականությունը: Նրանք լինելով սոցիալիստներ ընդունում էին սեփականության համայնական ձևը: Առաջադիմական-արմատականները համայնքներում տեսնում էին պետական սեփականության մենաշնորհը:

Դաջորդ ենթագլուխը *«Մեծ բարեփոխումները և ռուսական հասարակական-քաղաքական միտքը 19-րդ դարի 60-ական թվականներին»*, ներկայացվում է ռուսական հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները երկրում անցկացվող բարեփոխումների վերաբերյալ:

Դետռեֆորմյան Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքում մշանակալի դեր խաղացին ընդդիմադիր կամ ազնվականական-

պահպանողականները, որոնք սահմանադրական կարգերի կողմնակիցներ էին: Նրանք գտնում էին, որ կառավարությունը վերացնելով ճորտատիրությունը, զրկելով կալվածատերերին սեփականության իրավունքից և կարևորագույն արտոնություններից, պետք է իրենց հետ կիսվի քաղաքական իշխանությամբ: Գյուղացիական ռեֆորմի իրականացմանը անդրադարձան նաև առաջադեմ-պահպանողականները, որոնք 1861թ. փետրվարի 19-ի Հրովարտակը համարեցին Ալեքսանդր երկրորդի մեծագույն շնորհը:

Սլավոնաֆիլները նույնպես ողջունեցին Գյուղացիական ռեֆորմը: Միաժամանակ չանտեսելով այն թերությունները, որոնք առկա էին փետրվարի 19-ի կանոնադրությունում: Նրանք վերապահումով էին մոտենում նաև երկրում իրականացվող մնացած բարեփոխումներին: Ազատական-արևմտականները ինչպես գյուղացիական ռեֆորմի նախապատրաստական աշխատանքների, այնպես էլ դրա իրականացման շրջանում հիմնականում պաշտպանում էին կառավարության վարած քաղաքականությունը:

Ռուսաց հասարակական կյանքում Գյուղացիական ռեֆորմը դժգոհությամբ ընդունեցին արմատական հայացքներ ունեցող Ն. Չեռնիշևսկին, Ա. Գերցենը և Ն. Օգարյովը: Արմատական հայացքներ կրող հեղափոխական գործիչները չընդունելով երկրում տեղի ունեցող փոփոխությունների դրական կողմերը, խստորեն քննադատեցին Մեծ բարեփոխումները:

Երրորդ գլուխը **«Համասլավոնականության գաղափարախոսությունը և ազգային հարցը 19-րդ դարի 50-ական թվականների կեսերին և 60-ական թվականներին ռուսական հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ»** բաժանված է երեք ենթագլուխների:

Առաջին ենթագլխում, որը վերնագրված է **«Համասլավոնականության և ազգափարախոսությունը և 1867թ. Սլավոնական ժողովուրդների համալուծմարը»**, ներկայացված են համասլավոնականության գաղափարախոսության ձևավորման և արմատավորման պատճառները, ինչպես նաև 1867թ. Սլավոնական ժողովուրդների համագումարի անցկացումը Ռուսաստանում:

Ռուսական կայսրությունը սլավոնական հարցն ամփոփակաորեն կապում էր Արևելյան հարցի հետ, որի լուծման հիմքում էլ տեսնում էր ուղղափառ եկեղեցու միասնականությունը: Դրիմի պատերազմի ավարտից հետո Բուլղարիայում եկեղեցական հարցի շուրջ ծավալվեց սուր պայքար: Բուլղարական եկեղեցին ցանկանում էր հունական պատրիարքից անջատ նվիրապետություն ստեղծել: Ռուսաց հասարակությունն արձագանքեց բուլղարափոխական խնդրին և փորձեցին պաշտպանել բուլղար ժողովրդի արդարացի պահանջը: Բուլղար-հունական եկեղեցական հակամարտությանը զուգահեռ 1858թ. վերջին Սերբիայում լարվեց ներքաղաքական վիճակը: Կրկին գահ բարձրացավ Միլոշ Օբրենովիչը: Սերբիայում քաղաքական կյանքի աշխուժացումը ոգևորություն առաջացրեց սլավոնաֆիլների մոտ: Նրանք միասնաբար հանդես եկան սերբերին ուղղված հատուկ ուղերձով, որտեղ վառ արտահայտվեց համասլավոնականության ծայրահեղ դրևսորումները:

Համասլավոնականության գաղափարախոսության սույր ծայրը ուղղված էր ռոմանագերմանական քաղաքակրթության դեմ: Իսկ արդեն 1866թ. սկսած այն ավելի հստակ ուղղվեց գերմանական ժողովրդի դեմ: Գերմանիայի վերամիավորման գործընթացն անհամապատասխան առաջացրեց ռուսական համասլավոնների մոտ, որոնք գիտակցում էին, որ Գերմանիայի հզորացումն անմիջականորեն սպառնում է նաև Ռուսաստանին: Ռուսաց հասարակության համար այս իրավիճակում անհանգստացնող էր Օստդեյսկյան (Բալթյան) երկրամասի գերմանացիների աշխուժացումը: 1867թ. Ս.Պետերբուրգում իրավիրվեց Սլավոնական ժողովուրդների համագումար: Այն մեծ ոգևորություն առաջացրեց ռուսական որոշակի հասարակական-քաղաքական շրջանակներում: Համագումարի պատվիրակներին Ցարսկոյե Սելոյում ընդունեց Ալեքսանդր Երկրորդը: Ռուս համասլավոնների այն գաղափարը, որ պետք է ստեղծել համասլավոնական պետական մեկ լեզու՝ ռուսերենը, չընդունվեց սլավոնական մնացյալ ժողովուրդների կողմից: Քաղաքական հարցերում նույնպես ընդհանուր համաձայնության չեկան:

Երկրորդ ենթագլխում *«1863-64թթ. Լեհական ապստամբության արձա՞նքները ռուսական հասարակական-քաղաքական կյանքում»*, ուսումնասիրված է ռուսաց հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականը լեհական ապստամբության նկատմամբ՝ համասլավոնական գաղափարաբանության համատեքստում: Իրադրությունը Լեհաստանում սրվեց 1860-62թթ. և 1863թ. հունվարի 10-ի լույս 11-ի գիշերը լեհ ժողովուրդը դիմեց զինված ապստամբության, որի նպատակն էր հասնել Լեհաստանի լիակատար անկախությանը: Այս ապստամբությունը ռուսաց հասարակությունում առաջացրեց տարաբնույթ կարծիքներ: Անգամ առաջադիմական հայացքների տեր բազմաթիվ գործիչներ գտնում էին, որ Լեհաստանը Ռուսական կայսրության անբաժանելի մասն է կազմում և հետևաբար անկախության իրավունք չունի: Այդ էր պատճառը, որ ռուսաց հասարակությունում Լեհական ապստամբության նկատմամբ վերաբերմունքը մեծամասամբ բացասական էր: Իհարկե կային գործիչներ, որոնք իրենց համակրանքն էին հայտնում լեհ ժողովրդի արդար պայքարի նկատմամբ և քննադատում ռուսական կառավարության պատժիչ գործողությունները:

Հաջորդ ենթագլուխը, որը վերնագրված է *«Ուկրաինական հարցը ռուսական հասարակական-քաղաքական կյանքում 19-րդ դարի 50-ական թվականների վերջին - 60-ական թվականների սկզբին»*, վերաբերվում է նոր ձևավորված ուկրաինաֆիլական շարժմանը տրված ռուսական հասարակական-քաղաքական մտքի տարաբնույթ գնահատականներին: Այս ժամանակահատվածում Ուկրաինան ապրեց ազգային զարթոնք: Ուկրաինայում սկսեցին իրատարակվել մի շարք հոդվածներ, որոնք նվիրված էին մալոռուսների ազգային ինքնատիպությանը: Հենց այս շրջանում ռուսաց հասարակությունում սկսեցին կարծիքներ հնչել Արևմտյան գավառների ռուսականացման մասին: Ռուսական հասարակական-քաղաքական կյանքում ուկրաինական հարցի հետ կապված բավական մեղմ էին սլավոնաֆիլների արտահայտած գաղափարները, քանի որ երկու գաղափարախոսությունների կրողներին էլ բնորոշ էր ազգային ռոմանտիզմը, հետաքրքրությունը ազգային մշակույթի

և ժողովրդայնության նկատմամբ: Սակայն 1860-ական թվականների սկզբին ռուսաց հասարակությունում վերաբերմունքը ուկրաինացիների նկատմամբ փոխվեց, և կայսրության սահմաններում ինքնուրույն լեզվամտածողության մասին խորհելն անգամ ռուսաց հասարակական ազգային-պահպանողական շրջանների մոտ առաջացնում էր սարսափ:

Չորրորդ գլուխը՝ **«Արևելահայ հասարակական-քաղաքական միտքը ռուսաց իրականության հոլովություն 19-րդ դարի 50-60-ական թվականներին»**, բաղկացած է երեք ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում՝ *«Դրիմի պատերազմի արձանագրություն արևելահայ իրականության մեջ»* ներկայացվում է Դրիմի պատերազմի տարիներին արևելահայության արձագանքները և հասարակական գործիչների գործունեությունը պատերազմի տարիներին: Արևելահայ հասարակությունն այս պատերազմին հիմնականում արձագանքեց արդեն որպես Ռուսական կայսրության քաղաքացիներ ու իրենց գործուն մասնակցությունն ունեցավ ինչպես ռազմական գործողություններին, այնպես էլ բանակի համար կատարվող ամենատարբեր աշխատանքներին: Պատերազմական շրջանում արևելահայ հասարակական ու եկեղեցական գործիչներն ազգամիջոց մեծ աշխատանք կատարեցին, որով փորձում էին պետության համար դժվարագույն ժամանակներում հայ կրթության և մշակույթի համար օգտակար գործ արած լինել:

Երկրորդ ենթագլուխը՝ *«Արևելահայ հասարակությունը և Մեծ բարեփոխումները»* լուսաբանվում են արևելահայ իրականության մեջ պահպանողական և ազատական հոսանքների ձևավորումը և նրանց գաղափարական հիմնաթեզերը, ինչպես նաև այդ հոսանքների վերաբերմունքն ու արձագանքները Ռուսաստանում տեղի ունեցող բարեփոխումներին: Արևելահայ հասարակության կողմից ողջունվեց Ալեքսանդր Երկրորդի որդեգրած քաղաքականությունը, անգամ կոչ արվեց նրան օգտակար լինել այդ հարցում: Հենց այս շրջանում էլ արևելահայ իրականությունում վերջնականորեն կազմավորվեցին գաղափարական հոսանքները՝ պահպանողականներ և ազատականներ: Արևելահայ երկու հոսանքներն Ալեքսանդր Երկրորդի ազատական քաղաքականության մեջ փորձեցին երկու կարևորագույն հարցերի շուրջ՝ ձևավորել իրենց տեսակետներն ու հայացքները: Դա լեզվի կիրառման և կրթական գործի խնդիրներն էին:

Արևելահայ պահպանողական հոսանքը բաժանվում է երկու խմբի՝ ծայրահեղ-պահպանողականների և առաջադեմ-պահպանողականների: Ծայրահեղ պահպանողականների համար կարևորվում էր եկեղեցին, կրոնը և լեզուն: Ինչպես ծայրահեղ-պահպանողականների մոտ, այնպես էլ առաջադեմական հայացքներ կրող պահպանողականների համար կարևորվում էր եկեղեցին, կրոնը և լեզուն: Սակայն վերջիններս ավելի մեծ տեղ էին հատկացնում ազգայինին, այնուհետև եկեղեցուն: Առաջադեմ պահպանողականները հասարակության նյութական բարեկեցությունը կապում էին հողագործության վրա հենվող առևտրի և արհեստների հետ: Կողմնակից էին առևտրի եվրոպական մոր մեթոդների յուրացմանը, տեղական արհեստատվողության պաշտպանվածությանը՝ եվրոպական էժան արտադրանքից:

Արևելահայ ազատական հոսանքը բնութագրվում է հայության հասարակական և մշակութային կյանքի եվրոպականացման, դպրոցի, լեզվի ու գրականության, եկեղեցու և ազգային հաստատությունների բարեփոխումներ իրականացնելու տեսակետի պաշտպանությամբ: Ազատական հոսանքի մարդիկ պայքարում էին իրենց սպառնալիք բարոյական, մտավոր ու հասարակական հարաբերությունների, դրանք մարմնավորող հիմնարկների ու հաստատությունների վերափոխման համար: Արևելահայ ազատական հոսանքի ներկայացուցիչներն էին Ստ. Նազարյանը և Մ. Նալբանդյանը:

Արևելահայ գործիչները ոգևորված էին Ռուսական կայսրությունում իրականացվող ազատական բարեփոխումներով: Սակայն կոնկրետ գյուղացիական ռեֆորմով նրանց չհրապուրվելը թերևս ուներ պատմական և հիմնավոր պատճառներ: Ռուսաստանին միանալուց հետո Արևելյան Հայաստանում լայն տարածում չգտավ ճորտատիրությունը: Այդ իսկ պատճառով էլ, ողջունելով կայսեր վարած ազատական քաղաքականությունը, արևելահայ գործիչները շեշտը դնում էին երկրի ներսում իրականացվող բարեփոխումներին, մասնավորապես կրթության բնագավառում կատարված միջոցառումներին:

Հաջորդ ենթագլխում՝ «1863-1864թթ. լեհական ապստամբության արձագանքները արևելահայ իրականության մեջ» անդրադարձ է կատարվել արևելահայ հասարակական գործիչների վերաբերմունքին քննարկվող ժամանակահատվածում ռուսական հասարակական-քաղաքական մտքի հոլովույթում շրջանառվող կարևորագույն ազգային խնդիրներից մեկին՝ լեհական հարցին: Արևելահայ պահպանողական մամուլը՝ ի դեմս «Համբաւաբեր Ռուսիոյ», «Մասեաց աղաւնի», «Մեղու Հայաստանի», «Հիւսիսի», հանդես եկան լեհական ապստամբության վերաբերյալ հողվածներով: Արևելահայ գործիչներն իրենց հնչեցրած զննատարականներում ոչ պակաս կոշտ էին, քան ռուսաց հասարակական գործիչները: Նրանց թվում միայն բացառություն էր կազմում Մ. Նալբանդյանը, որը ողջունեց լեհերի բարձրացրած ապստամբությունը և քննդատեց ցարական կառավարության գործողությունները Լեհաստանում:

Եզրակացության մեջ ներկայացված են աշխատանքում քննարկված խնդիրների ու հիմնահարցերի վերաբերյալ եզրահանգումները և ամփոփվել են ատենախոսության հիմնական արդյունքները:

19-րդ դարի ռուսական հասարակական-քաղաքական կյանքն առանձնանում է իր անմախաղեպությամբ: Առաջին անգամ հասարակության անդամները կարողացան պետության ներքին խնդիրների մասին բարձրաձայնել և առաջարկել զարգացման իրենց տեսակետները: Պետության ներսում տեղի ունեցող փոփոխությունները հասարակության լայն շերտերի համար նոր հնարավորություններ ընձեռեց մասնակցելու երկրի թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական անցուղարձին: Ռուսաստանը արևմտյան քաղաքակրթությանը ներկայացավ նոր մոդելով: Այս փոփոխություններին զուգահեռ աշխուժացան նաև կայսրության ազգային շրջանները, որոնց մի հատվածը սկսեց իր պայքարն անկախության և ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման համար: Անմասն չմնաց նաև Արևելյան Հայաստանը, որտեղ նույնպես,

Ռուսաստանում տեղի ունեցող փոփոխություններից ոգևորված հայ հասարակական գործիչներն առաջարկում էին առաջնահերթ ուշադրություն դարձնել լուսավորության խնդիրներին և կրթական գործին:

Այսպիսով, 19-րդ դարի 50-60-ական թվականների Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմությունն ամփոփելով կարող ենք ասել, որ 19-րդ դարի 30-40-ական թվականներին և՛ սլավոնաֆիլությունը, և՛ արևմտականությունը ծնունդ առնելով գրեթե միաժամանակ, հսկայական ազդեցություն ունեցան ռուսաց հասարակական մտքի հետագա զարգացման վրա:

Ղրիմի պատերազմի տարիներին Ռուսական կայսրությունը ապրում էր խորը ճգնաժամ: Ռուսաստանի նկրտումները ձեռք բերել առաջնային դիրք ազգակից սլավոնական ժողովուրդների մոտ տապալվեցին: Այս ամենն էլ ստիպեց նոր իշխանություններին կտրուկ փոխել իրենց ներքին և արտաքին քաղաքականության առաջնահերթությունները:

Ռուսական կայսրությունում Ալեքսանդր Երկրորդի գահ բարձրանալուց հետո նկատվեցին դրական տեղաշարժեր: Ռուսաց հասարակությունում Մեծ քարեփոխումների նախաշեմին և իրականացման ընթացքում հրապարակ եկան բազմաթիվ գաղափարներ և տեսակետներ Ռուսական կայսրության հետագա զարգացման վերաբերյալ: Բոլոր գաղափարախոսներն էլ երկրի ապագան առաջին հերթին տեսնում էին ճորտատիրական կապանքներից ազատված: Գաղափարաքաղաքական դաշտում բացառություն էին կազմում միայն ծայրահեղ պահպանողականները, որոնք այս պայքարում պարտություն կրեցին:

Ղրիմի պատերազմի ավարտից հետո, ռուս համասլավոնները ոչ միայն ազգակից և դավաճակից եղբայր ժողովուրդների ազատագրության մեջ էին տեսնում իրենց գաղափարների իրականացումը, այլև Ռուսաստանի գերակայության ներքո այդ ժողովուրդների հետ միասին համասլավոնական մեկ պետություն ստեղծելու մեջ: Միաժամանակ, ռուս համասլավոնները Ռուսական կայսրության տարածքում հատկապես արևմտյան հատվածում, որը սահմանակից էր «ռոմանագերմանական» քաղաքակրթությանը, ցանկանում էին տարածել ուղղափառություն և տեղի ժողովուրդներին ռուսականացնել: Լեհական ապստամբության տարիներին այս հարցն ավելի սրվեց, և անգամ առաջադեմ հայացքներ ունեցող մտավորականները և հասարակական գործիչները լեհական հարցի լուծումը տեսնում էին Լեհաստանի ռուսականացման մեջ: Այս նույն ժամանակահատվածում ռուսաց հասարակությունում Ուկրաինայի նկատմամբ նույնպես որոշակի վերաբերմունք դրսևորվեց: Մի մասը գտնում էր որ այն պետք է շատ կոշտ միջոցներով ռուսականացվի, մի մասն էլ այն կարծիքին էր, որ պետք է ավելի մեղմ քաղաքականություն վարել: 1860-ական թվականների կեսերից սկսած ռուսաց հասարակությունում վերաբերմունքը ազգային սլավոնական շրջանների նկատմամբ փոխվեց, և կայսրության սահմաններում ինքնուրույն լեզվամտածողության մասին խորհելն ազգային-պահպանողական շրջանների մոտ առաջացնում էր սարսափ:

Ղրիմի պատերազմի տարիներին ռուսաստանաբնակ հայերն իրենց մասնակցությունը բերեցին ռազմական գործում և արժանացան

կառավարական բազմաթիվ պարզևների: Այս դժվարին շրջանում արևելահայ գործիչները զբաղվում էին նաև ազգամեր գործով: Տպագրվեցին նոր գրքեր, հիմնվեցին նոր տպարաններ: Արևելահայ հասարակությունը ողջունեց պատերազմի ավարտը և մեծ հույսեր կապեց նոր գահ բարձրացած Ալեքսանդր Երկրորդի հետ: Հայ հասարակական կյանքում, որքան էլ որ կային տարածայնություններ որոշակի խնդիրների շուրջ, սակայն գոյություն ունեին հարցեր, որոնց շուրջ կար մեկ միասնական մոտեցում խնդրի լուծման տարբեր ճանապարհներով: Այդ առումով Ալեքսանդր Երկրորդի կողմից իրականացված բարեփոխումները և՛ պահպանողական, և՛ ազատական հոսանքներն ընդունեցին ջերմորեն, բացառությամբ Մ. Նալբանդյանի, որը գտնվելով Գերցենի «լոնդոնյան ռուս վտարանդիության» գաղափարական ազդեցության ներքո, քննադատեց բարեփոխումների թերի լինելը:

19-րդ դարի 60-ական թվականներին արևելահայ պահպանողական հոսանքը Ռուսական կայսրության վարած ազգային քաղաքականության հարցում անմիջականորեն պաշտպանում էր կառավարության քաղաքականությունը: Միայն ազատական հոսանքի արմատական հայացքներ կրող Նալբանդյանը համարձակություն ունեցավ հայ իրականությունում քննդատել ռուսական իշխանությունների վարած քաղաքականությունը և պաշտպանել լեհական ապստամբությունը:

ԱՏԵՆԱԽՈՍԻԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅՈՎ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՊՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

1. Գրիգորյան Հ.Ի., Սլավոնաֆիլները որպես լիբերալ-պահպանողականներ, Հավելված ԱրՊՀ տեղակազրի հ. 1 (10), Մեսրոպյան գրերի գյուտի և Արցախում հայոց առաջին դպրոցի ստեղծման 1600-ամյակին նվիրված երիտասարդ գիտնականների միջազգային գիտական համաժողովի նյութերի ժողովածու, Ստեփանակերտ, 2005, էջ 22-24:
2. Գրիգորյան Հ.Ի., Ռուսաստանի պատմության ինքնատիպ զարգացումը որպես պահպանողականության հիմնաթեզ, ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր ժողովածու հ. 2 (15), Ստեփանակերտ, 2007, էջ 54-59:
3. Գրիգորյան Հ.Ի., Համասլավոնականության գաղափարախոսությունը Ռուսաստանում Ղրիմի պատերազմի տարիներին, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների հ. 4 (636), Երևան, 2010, էջ 33-43:
4. Գրիգորյան Հ.Ի., Ուկրաինական հարցը ռուսաց հասարակական-քաղաքական կյանքում 19-րդ դարի 50-ական թվականների վերջին և 60-ական թվականների սկզբին, Երիտասարդ պատմաբանների միջբուհական 2-րդ գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 2013, էջ 101-108:
5. Գրիգորյան Հ.Ի., 1863-1864թթ. լեհական ապստամբության արձագանքները արևելահայ իրականության մեջ, «Ակունք» գիտական հոդվածների ժողովածու, հ. 1, Երևան, 2013, էջ 23-30:

ГРИГОРЯН ГАЙК ИШХАНОВИЧ

***ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ В РОССИИ 50-60-х ГОДОВ
XIX ВЕКА И ЕЕ ОТКЛИКИ В ВОСТОЧНОАРМЯНСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ***

**Диссертация на соискания ученой степени кандидата
исторических наук по специальности
07.00.02 "ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ"**

**Защита состоится 17 июня, 2013г., в 15,00 часов на заседании
специализированного совета 006 «Всемирная история», действующего
при Института Востоковедения НАН РА, по адресу: 0019, г. Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24/4**

Резюме

Общественно-политическая жизнь России 50-60-х гг. 19-го века, а также ее отклики в восточноармянской действительности, имеют как научное, так и прикладное важное значение. Всестороннее изучение данной темы актуально не только для понимания событий 50-60-х гг. 19-го века, происходящих в общественно-политической жизни Российской Империи, но и для выявления и равнозначной оценки данных событий в современной социально-политической жизни.

К общественно-политической жизни 50-60-х гг. 19-го века возвращались как досоветские, так и советские и постсоветские историки. Современная российская историография, освободившись от идеологических пут предшествующего периода, по-новому представляет деятельность консерваторов и либералов, не переоценивая какого-либо течения.

История российской общественно-политической жизни 19-го века в современной историографии не была всесторонне и полноценно исследована, что чрезвычайно важно для переоценки истории западноармянской общественной жизни 50-60-х гг. 19-го века.

Выбор темы диссертации обусловлен необходимостью всестороннего и нового освещения общественно-политической жизни России 50-60-х гг. 19-го века и ее откликов в восточноармянской действительности.

Рассматривая российские и восточноармянские идеологические течения, в диссертации исследуются следующие вопросы:

1. Выявить перемены, происходящие в общественно-политической жизни России 30-40-х гг. 19-го века, вопросы контроля общественной жизни со стороны государственной системы управления, а также процесс формирования консервативного и либерального течений.

2. Исследовать оценки российской общественно-политической мысли во время Крымской войны и критические подходы к войне и ее последствиям.
3. Выявить и проанализировать причины распространения идеологии панславизма в России во время Крымской войны.
4. Представить отклики Крымской войны в восточноармянской действительности.
5. Рассмотреть и осветить российскую общественно-политическую жизнь в периоды осуществления Крестьянской и других реформ.
6. Посредством новых архивных документов, опубликованных первоисточников и исследования прессы, показать укоренение Панславизма в России во второй половине 1850-х гг. и в 1860-х гг., нетерпимое отношение панславян по отношению к балтийским немцам, а также оценку российской общественно-политической мысли в связи с польскими и украинскими вопросами.
7. Выявить отклики восточноармянской общественной мысли по отношению к либеральной политике Александра II, проводимым реформам, а также оценивать восточноармянское общественное мнение к польскому восстанию 1863-64 гг.

Научная новизна диссертации заключается в выявлении и всестороннем представлении истории российской общественно-политической жизни 50-60-х гг. 19 века на основе новонайденных архивных данных, опубликованных первоисточников и прессы того времени, повлиявших на общественно-политического мнение в восточноармянской действительности, что в свою очередь будет содействовать новому освещению истории общественно-политической мысли.

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка литературы.

В введении обоснованы актуальность темы, цели и задачи работы, научная новизна работы, хронологические границы, методологическая основа, прикладное значение, дан краткий обзор источников и литературы.

В первой главе диссертации рассмотрены вопросы формирования и деятельности идеологических течений (славянофилы и западники) в российской общественно-политической жизни во время воцарения Николая I. Представлено зарождение и распространение в России идеологии панславизма, обусловленное Крымской войной, а также недовольства внутри общества по отношению к внешней и внутренней политике правительства. Потери России во время войны, а также внешняя и внутренняя политика правительства, подняли новую волну недовольств внутри

общества, и только смерть Николая I зародила надежду на перемены почти во всех слоях русского общества.

Во второй главе исследовано отношение различных российских общественно-политических течений (консерваторы, либералы и прогрессив-радикалы) на подготовительном этапе и проведения Крестьянской реформы, а также представлены оценки российской общественно-политической мысли по поводу проводимых в стране реформ.

В третьей главе представлены причины формирования и укоренения панславянской идеологии, проведение съезда Славянских народов в России в 1867г. Исследована оценка российской общественно-политической мысли по отношению к польскому восстанию, в контексте идеологии панславизма. Освещаются различные оценки российской общественно-политической мысли по отношению к сформированному во второй половине 19-го века украинифильскому движению.

В четвертой главе рассмотрены отклики восточных армян и деятельность общественных деятелей во время Крымской войны. Освещаются формирование в восточноармянской действительности консервативного и либерального течений и их идеологические основоположения, а также отношение и отклик этих течений по отношению к реформам России. Было представлено отношение восточноармянских общественных деятелей к одной из наиважнейших национальных проблем-польскому вопросу.

Общественно-политическая жизнь России в 19 веке отделяется своей беспрецедентностью. Впервые члены общества смогли огласить внутренние проблемы государства и предложить свои взгляды на перспективы развития. Перемены внутри государства для широких кругов общества предоставили новые возможности для участия как в экономических, так и в политических событиях страны. Россия предстала перед западной цивилизацией с новой моделью. Наряду с данными переменами, активизировались национальные районы империи, часть которых начала свою борьбу за независимость и подъем национального самосознания. Безучастным не осталась также Восточная Армения, где также, воодушевленные от происходящих в России перемен армянские общественные деятели, предлагали обратить внимание в первую очередь на проблемы просвещения и образования.

HAYK I. GRIGORYAN
***The Social-Political Thought in Russia in 50-60's of XIX century and
Its Responses in Eastern Armenian Reality***

**The Dissertation is submitted for pursuing of
the Scientific Degree of the Doctor of Philosophy
in the Field of "WORLD HISTORY" 07.00.02**

**The defense of the dissertation will take place at 15.00 on June 17, 2013 at the
Session of Specialized Council 006 «World History» acting at the Institute of
Oriental Studies of NAS RA, Address: 0019, Yerevan.av., Marshal
Baghramyan, 24/4**

The Social-political life of Russia in 50-60's of XIX century, as well as its responses in Eastern Armenian reality, has both scientific and applied important meaning. Thorough study of this theme is relevant for understanding the situation in social-political life of Russian Empire in 50-60's of XIX century as well as revelation of its reiteration tendencies in modern social-political life and for its equal evaluation.

Both pre-Soviet, Soviet and post-Soviet historians reverted to the issues of social-political life of 50-60's of XIX century. Modern Russian historiography, released from ideological shackles of the previous period, newly represents the activities of conservatives and liberals, without overestimation of any of them.

The history of social-political life of Russia in XIX century in modern Armenian historiography has not been studied thoroughly. This study is extremely important for reevaluation of the Eastern Armenian social life of 50-60's of XIX century.

The choice of dissertation theme is determined by the necessity of new and thorough interpretation of Russian social-political life of 50-60's of XIX century and its responses in Eastern Armenian reality.

Reverting to the analysis of Russian and Eastern Armenian ideological trends, we proposed the following issues:

1. To elucidate the changes in Russian social-political life of 30-40's of XIX century, control of the social life by the state government system, as well as the process of formation of conservative and liberal trends.
2. Study appraisals and critical approaches about Crimea war and its consequences given by Russian social-political thought.
3. Reveal and analyze the reasons of spread of pan-Slavic ideology in Russia during Crimea war.
4. Represent the responses of Crimea war in Eastern Armenian reality.
5. Study and elucidate the Russian social-political life during the Peasant reform and Great Reforms.
6. To illustrate the inculcation of pan-Slavism in Russia in the second half of 1850's and in 1860's, intolerant attitude of Pan-Slavs toward the Baltic Germans, as well as the estimate of Polish and Ukrainian problems by Russian social-political thought.

7. To reveal the responses of the Eastern Armenian social thought on the liberal policy of Alexander II, the reforms which were carried out, as well as to evaluate the Eastern Armenian social opinion about Polish uprising in 1863-1864.

The scientific novelty of dissertation lies in revelation and thorough representation of the history of Russian social-political life during 50-60's of XIX century on the basis of newly-found archival data, published source materials and the press of that time, as well as in evaluation of situation in Russian Empire by Eastern Armenian thought. This fact will contribute to the new elucidation of the history of social-political thought.

Dissertation consists of introduction, four chapters, conclusion and list of references. The introduction includes problem justification, main objectives and problems of the thesis, contribution to science, chronological range, methodological basics, applied meaning as well as brief review of the source materials and literature.

In the first chapter of the dissertation are reviewed the questions of formation and activities of ideological trends, i.e. Slavophiles and Westernizers. Here are represented the beginning and spread in Russia of the Pan-Slavic ideology, which was caused by Crimea war, as well as resentment inside the society against the foreign and internal policy of the government. The casualties taken by Russia, as well as foreign and internal policy of the government caused a new tide of discontent, and only the death of Nicolai I generated a hope of changes in all levels of Russian population.

In the second chapter is studied the attitude of various Russian social-political trends (conservatives, liberals and progressive-radicals) during the preparatory and implementation stage of Peasant reform, as well as estimation of reforms by Russian social-political thought.

In the third chapter are represented the reasons of formation and inculcation of Pan-Slavic ideology, the congress of Slavic people which was carried out in Russian, in 1867. The estimation of Polish uprising by Russian social-political thought (in the context of Pan-Slavic ideology) is also studied. Various viewpoints of Russian social-political thought about Ukrainophilia movement, which was formed in the second half of the XIX century, were elucidated.

In the forth chapter are reviewed responses of the Eastern Armenians during the Crimea war and activities of public figures. The formation and main theses of conservative and liberal trends in Eastern Armenian reality are studied, as well as responses of these trends to the reforms carried out in Russia. The attitude of Eastern Armenian public figures towards the most important national problem - Polish question was represented.

The social-political life of Russia in the XIX century is unexampled. The members of society were able to announce internal problems of the state for the first time and suggest their perspectives for development. The changes inside the country gave opportunity to wider public to participate in both economical and political occurrences. Russia appeared in front of Western civilization with a new model. Along with this changes the national regions of the empire were activated, a part of which struggled for independence and for increase of national self-consciousness. The Eastern Armenian public figures who were inspired with the changes in Russia, suggested to pay attention primarily to the problems of enlightenment and education.